

Arno Bornebroek, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV, 1896-1996* (Amsterdam 1996)

Met dank aan uitgeverij Aksant

Hoofdstuk 9 De Tweede Wereldoorlog

In de loop van 1938 groeide de internationale spanning. Hitler annexeerde Oostenrijk en direct na de conferentie van München volgde de annexatie van een deel van Tsjechoslowakije, het zogenaamde Sudetenland. Europa leefde tussen hoop en vrees. Was Hitler na de conferentie van München tevreden gesteld of zou er alsnog een oorlog komen? Op 1 september 1939 kwam het antwoord toen de Duitse legers Polen binnenvielen. De voorzorgsmaatregelen, die overal in Europa waren genomen, werden in verband met de dreigende oorlog geïntensiveerd. Hoewel in Nederland de hoop leefde dat men evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal kon blijven, werden ook hier voorbereidingen getroffen.

Het CNV kende het lot van de christelijke vakbeweging in Duitsland, Oostenrijk en Tsjechoslowakije. De vrije vakbeweging was in deze landen opgeheven en vervangen door een door de staat beheerst vakverbond. Er was geen reden om aan te nemen dat bij een eventuele bezetting van Nederland de nazi's anders zouden handelen. Het bestuur overwoog daarom een deel van het kapitaal naar het buitenland te brengen, en in geval van oorlog naar Engeland te vluchten. Na ampele beraadslaging werd het plan echter terzijde geschoven, omdat een vertrek van het bestuur grote schade zou aanbrengen aan het vertrouwen van de leden. Daarbij was men van mening dat juist in een oorlogssituatie de leden de steun van het bestuur nodig hadden. En wat zou men in Engeland nog kunnen betekenen voor de praktische hulp aan de leden? Besloten werd daarom rustig door te werken in afwachting van wat komen ging en met de hoop in het hart dat Nederland buiten de strijd zou blijven.¹

Op 10 mei 1940 kwam aan de hoop van vele Nederlanders een einde. Na een vijfdaagse oorlog capituleerde generaal Winkelman onder de druk van het bombardement op Rotterdam. Paniek en verwarring heersten in de eerste dagen van de bezetting. De vlucht van het kabinet en de koningin naar Engeland droeg daaraan bij. Het gehele maatschappelijke leven stond enkele dagen stil. De vakbondsbladen verschenen niet en voorlichting aan de leden was tijdelijk onmogelijk. Na enkele dagen kwam het leven weer langzaam opgang. Dit betekende ook dat de verschillende bonds- en afdelingsbesturen weer voor vergaderingen bijeenkwamen. In die eerste bijeenkomsten werd de stand van zaken opgemaakt. Het bestuur van de Christelijke Bond van Sigarenmakers en Tabaksbewerkeren constateerde opgelucht dat de oorlog niet tot slachtoffers in eigen gelederen had geleid. De schade scheen mee te vallen. Alleen de Houtbond was zwaar getroffen; het hoofdkantoor was tijdens het bombardement op Rotterdam vernietigd. Dit werd meegedeeld in een brief van het CNV aan alle aangesloten bonden met het verzoek om financiële ondersteuning, waaraan de CBST voldeed. Op donderdag 20 juni, toen het bestuur voor het eerst weer bijeen was, kon vastgesteld worden dat de Christelijke Bond van Sigarenmakers en Tabaksbewerkeren weer naar behoren functioneerde. Direct na de oorlog had men contact met de afdelingen gezocht en hersteld. Het bleek dat de problemen in de tabaksindustrie zich opstapelden in de eerste bezettingsmaanden. De toevoer van tabak was afgesneden, de vervoerskosten stegen snel en de afzet stagneerde. Dit laatste was een tijdelijk probleem, omdat de Wehrmacht een liefhebber van sigaren bleek te zijn. Desalniettemin werd een hoge werkloosheid gevreesd en de bond diende op dit punt zijn verantwoordelijkheid te nemen.² Het motto was: over tot de orde van de dag en doorwerken.

De eerste maanden van de bezetting

In heel Nederland bestond behoefte aan het antwoord op de brandende vraag: wat nu? Bij de christelijke tabaksbewerkeren was dit uiteraard niet anders. In het eerste nummer tijdens de bezetting van *De Christelijke Tabaksbewerker* hield het bondsblad onder de kop 'God dienen in rustig werken' de leden voor de arbeid voort te zetten. Het artikel werd afgesloten met de oproep trouw aan het beginsel te blijven.³ Dit was ook de teneur van de andere bondsbladen, die twee weken later bevestigd werd in *De Gids*. De voorzitter van het CNV, Stapelkamp, meldde met vreugde dat de bonden het werk weer opgevat hadden. 'De geweldige spanningen van onzen tijd mogen ons er allen toe brengen, dat wij met nog groter ijver en trouw dan voorheen onze taak op sociaal terrein volbrengen', aldus Stapelkamp, die het vertrouwen uitte dat de christelijke vakbeweging zich zou kunnen handhaven, omdat zij niet aan een maatschappijvorm gebonden was. 'Als christelijke vakbeweging kunnen wij dat te gemakkelijker, omdat wij ons nooit hebben vastgeklemd aan een bepaald maatschappijvorm. Steeds hebben wij beleden, dat ook bij wisselende maatschappijvormen

ons beginsel zijn kracht behoudt.⁴ Elke maatschappij was zondig en daar moesten de christelijke beginselen tegenover staan; het was voor de christelijke arbeiders geen nieuw geluid.

Hoe groot de behoefte aan een kompas was, bleek uit de aanschaf door de sigarenmakersbond van een drietal brochures van protestantse voorlieden: de theoloog K. Dijk, de oud-minister Slotemaker de Bruïne en het tweede-kamerlid H.W. Tilanus. Zonder aarzeling bestelde het bondsbestuur vijfhonderd exemplaren om deze tegen kostprijs onder de leden af te zetten.⁵ Ook de politicus Colijn begreep dat er behoefte bestond aan leiding, en als man van gezag voelde hij zich geroepen hier aan te voldoen. In juni 1940 verscheen zijn brochure *Op de grens van twee werelden*, waarin hij pleitte voor een vrij, zelfstandig Nederland dat de band met Oranje behield. Een zelfstandig en niet een onafhankelijk Nederland, want Colijn zag een blijvende overheersing van de Duitsers: 'Het alles dominerende feit is dan, dat, tenzij er werkelijke wonderen gebeuren, het vasteland van Europa in de toekomst geleid zal worden door Duitsland.'⁶ Hoewel Colijn enkele maanden later erkende dat hij 'deze brochure beter in de pen had kunnen houden' was de publikatie, die bij velen kwaad bloed zou zetten, een feit. Colijn werd verweten dat het accepteren van een Duitse dominantie in Europa zou leiden tot een defaitistische houding. 'Wie wijs is, schort zijn oordeel op', was de reactie van de antirevolutionair Hendrik Algra.⁷

Bij het CNV constateerde men een moedeloosheid onder de arbeiders, maar men was niet meer in staat om via de NCRV de achterban te bereiken. Ter vervanging stuurde het Verbond, een maand na de brochure van Colijn, een circulaire naar alle leden. De opstellers van het 'juli-manifest' putten hoop uit de verzoenende woorden van rijkscommissaris Seyss-Inquart aan het Nederlandse volk, dat de huidige toestand tijdelijk van aard was. Hierdoor, zo stond in het manifest, waren de gevolgen van de tijd en de omstandigheden makkelijker te aanvaarden. 'Immers', lazen de christelijke arbeiders, 'het vooruitzicht op een zelfstandig volksbestaan, het zo dierbare goed voor het Nederlandse Volk is niet afgesneden. Aan de gang der geschiedenis is niet plotseling een einde gemaakt. De verwachting blijft, versterkt door de toezegging van de hoogste vertegenwoordiger van het Duitse gezag, dat Nederland in de toekomst een zelfstandig bestaan zal kunnen voeren'. De oorlog had geen breuk veroorzaakt met de periode daarvoor: 'het is een reden tot blijdschap en dankbaarheid, dat de zo plotseling ingetreden oorlog aan het tot stand gekomene geen einde maakte, en dat dit ook na het beëindigen van de oorlog tot dusver kon blijven voortbestaan'. Alleen de roep naar eenheid onder de Nederlanders, en dus ook binnen de vakbeweging, kon geen instemming vinden. Al jaren werd met de werkgevers en de andere vakbonden samengewerkt, en dat behoorde zo te blijven, maar eenheid was naar het beginsel genomen onmogelijk, aldus het manifest.⁸ Het beleid van de christelijke vakbeweging was gericht op aanpassing, in de overtuiging dat de leden daarmee het best gediend waren.⁹

De opmerking in het 'juli-manifest' dat de bezetting geen breuk in het sociale leven had veroorzaakt behoeft een nuancering. Op 13 juni 1940 hadden de Duitsers verboden om arbeiders te ontslaan. Alleen met toestemming van een college van rijksbemiddelaars was het mogelijk tot ontslag over te gaan. De oorlog en de bezetting hadden de economie onder zware druk gezet. Het was voor de Duitsers van levensbelang om de economie draaiende te houden, maar evenzeer om haar ondergeschikt te maken aan de oorlogsvoering. De greep op het economische en sociale leven zou daardoor toenemen. Bedrijven mochten niet gesloten worden en arbeiders moesten minimaal 36 uur per week werken. Op 29 augustus werd een verbod op loonsverhoging aan de maatregelen toegevoegd. Het waren verordeningen die de positie van de vakbeweging uitholden. De leden begrepen dit en vroegen zich af wat de vakbond nog voor hen kon betekenen. De gevolgen werden spoedig zichtbaar: het ledental van de christelijke vakbeweging liep over de hele linie terug.

Op 16 juli 1940 kwamen de bestuurders van de vakcentrale NVV en de voorzitters van de aangesloten bonden op dringende uitnodiging van de Duitsers bijeen in hotel 'Parkzicht' te Amsterdam. Het verzoek was niet onverwacht gekomen, omdat steeds sterker de geruchten de ronde deden dat de vakbonden mogelijk met een verbod te maken zouden krijgen.¹⁰ Tijdens de bijeenkomst werd het besluit van rijkscommissaris Seyss-Inquart, dat het bestuur van het NVV verbod verdere werkzaamheden te verrichten, voorgelezen. De NSB-er H.J. Woudenberg zou met vrijwel onbeperkte bevoegdheden de leiding van het socialistische vakverbond overnemen. Het NVV, aldus de Duitsers, voerde de klassenstrijd en had zich in het verleden, onder andere door de internationale contacten, anti-Duits getoond. Terwijl het NVV door deze machtsgreep in Duitse handen was terecht gekomen, werd dezelfde middag het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond en het CNV verzekerd dat zij zich niet ongerust hoefde te maken. Zij konden als niet-marxistische organisaties het werk ongestoord voortzetten. Dat wilde zeggen dat beide organisaties, het CNV en het RKWV, een Duitse waarnemer moesten accepteren. Deze waarnemer zou de vergaderingen bijwonen en alleen in belangrijke zaken, van bijvoorbeeld financiële aard, geraadpleegd moeten worden. Nadrukkelijk werd aangegeven dat de besturen van de confessionele bonden volkomen vrij bleven in hun handelen. De Duitsers lieten de confessionele bonden met rust, omdat zij vreesden voor een conflict met de kerken.¹¹

De waarnemer voor het CNV, de Duitser O. Schleinitz, werd de volgende dag door het bondsbestuur niet met open armen ontvangen. Hem werd duidelijk gemaakt dat een 'bijzitter' als vernedering werd ervaren. Stapelkamp liet Schleinitz in een gesprek onder vier ogen weten dat het CNV bereid was tot samenwerking binnen het bezettingsrecht. Men zou echter onder geen beding meewerken aan verzoeken die daar buiten vielen of die tegen de christelijke beginselen ingingen. Het CNV had het getroffen met de waarnemer Schleinitz. Hij was allesbehalve een felle nazi en zou zich geen enkele keer met het bestuursbeleid bemoeien. Schleinitz bleek een redelijk man die zich inspande om de samenwerking zou goed mogelijk te laten verlopen.¹²

Toenemende beperkingen

In dezelfde periode bundelden verschillende protestants-christelijke organisaties hun krachten. Het CNV, de ARP en de CHU, werkgeversorganisaties, jeugdorganisaties en de NCRV namen zitting in een contactcommissie. De eerste keer dat men gezamenlijk naar buiten trad was op 10 augustus 1940. De belangstelling voor deze openbare vergadering in de Amsterdamse Apollohal was overweldigend. Om de meer dan zeventienduizend toehoorders allemaal de kans te geven om Colijn, V.H. Rutgers en J.R. Slotemaker de Bruïne aan te horen, waren de organisatoren genoodzaakt de bijeenkomst op dezelfde dag drie keer achter elkaar te beleggen. De pleidooien voor geestelijke vrijheid en tegen eenheidsstreven en nazificering, werden met uitbundig gejuich ondersteund. Het gezang waarmee de vergaderingen werden geopend, gaf de geest van de bijeenkomsten treffend weer:

*De Heer zal opstaan tot de strijd,
Hij zal Zijn haters, wijd en zijd,
verjaagd, verstrooid doen zuchten.*

Het propagandistisch effect was zeer groot. De redevoeringen werden onder de titel *Geestelijke vrijheid* in een oplage van zestigduizend exemplaren verspreid.¹³ Bovendien werden de protestantse politici uitgenodigd voor vergelijkbare bijeenkomsten in andere delen van Nederland. Dertienduizend Friezen kwamen eind augustus naar het IJscubterrein te Leeuwarden en enkele dagen later verzamelden tienduizend Groningers zich in een voetbalstadion om Colijn en anderen te horen spreken.¹⁴ In de optiek van de bezetter was deze geestdriftige mobilisatie van de protestanten een bedreiging; de zaak dreigde volledig uit de hand te lopen. Verdere bijeenkomsten werd door de bezetter verboden, maar daarmee konden de Duitsers het zelfbewustzijn en de anti-Duitse en anti-NSB stemming niet verdrijven. Massaal sloot men zich aan bij de ARP. Het ledental groeide van zeventigduizend in mei 1940 tot meer dan een kwart miljoen in mei 1941.

Het was deze sfeer van zelfvertrouwen, verankerd in het christelijk beginsel, die zijn weerspiegeling vond in de bondsbladen. Ondanks de aanvankelijke verwarring van de eerste bezettingsmaanden werd onmiddellijk daarna weer opgeroepen tot standvastigheid. 'Wij', zo schreef *De Christelijke Tabaksbewerker*, 'laten ons geen politieke of andere overtuiging *opdringen*, door wien dan ook. Trouw moet blijken. God sterke ons daartoe'.¹⁵ In dezelfde geest streed de christelijke vakbeweging tegen de tendens tot concentratie en eenheid op politiek en sociaal-economisch terrein. 'Het is onmogelijk als christen op te gaan in eenheidsorganisaties, daar dan niet het juiste doel is gesteld: alles doen tot Gods eere, en geen zekerheid bestaat, dat de te kiezen middelen naar Zijn geboden zullen zijn'.¹⁶ Het isolement dat volgde - en alle bevolkingsgroepen trof - was voor vele protestanten geen bedreiging; integendeel, in navolging van Kuyper beseften zij dat hier hun kracht lag.

De druk op de vakbeweging nam echter toe. Vergaderingen waren toegestaan mits niet meer dan twintig personen aanwezig waren en indien er niet over gepubliceerd werd. Het contact tussen het bestuur en de leden werd hierdoor steeds moeilijker. Dat was precies wat de Duitsers beoogden. Want vanwege de principiële betogen die voortdurend tijdens de bijeenkomsten werden gehouden, waren deze samenkomsten met de leden een doorn in het oog van de bezetter. Zo belegden de tabaksbewerkers, na verkregen toestemming, op 10 juni 1941 een Algemene Vergadering, maar werd er op geen enkele wijze ruchtbaarheid aan gegeven. Het bondsblad zweeg in alle talen.¹⁷ De metaalbewerkers hadden geen toestemming gekregen tot het houden van een algemene ledenvergadering, evenals het hun verboden werd het veertigjarig bestaan te vieren. In plaats daarvan hadden zij een Algemene Raad bijeen geroepen, die slechts een dag bijeen mocht blijven. Over het verbod op de ledenvergadering en het jubileum mocht wederom niets worden gepubliceerd.¹⁸ Het functioneren van de vakbonden werd steeds moeilijker. Maar, binnen de gegeven beperkingen, was het nog mogelijk het werk voort te zetten en de belangen van de leden te dienen. Werktijdverkorting en besprekingen over cao's waren de onderwerpen die de besturen van de verschillende

christelijke bonden bezig hielden. Op 11 maart 1941 sloten de metaalbewerkers een nieuwe cao af met Philips.¹⁹

Een andere belangrijke hindernis in het goed functioneren van de bond was de poging van de bezetter om de pers te nazificeren. Het Journalistenbesluit van 2 mei 1941 bepaalde dat alleen journalisten aangesloten bij het Verbond van Nederlandse Journalisten - een NSB-organisatie - nog hun beroep mochten uitoefenen. In eerste instantie trachtte de christelijke vakbeweging dit probleem te omzeilen door het verzoek om toe te treden tot de 'periodieke pers' naast zich neer te leggen met het argument dat bondsbladen niet tot de reguliere pers behoorden.²⁰ Om het Journalistenbesluit te ontlopen, werd een wijziging in de kop van de bondsbladen aangebracht. Deze werden daarmee correspondentieorganen, alleen bestemd voor leden. Maar al deze technische pogingen om uit de greep van de bezetter te blijven lukte maar ten dele. De vrijheid om te publiceren was beperkt: de verslagen van vergaderingen werden niet meer afgedrukt. De metaalbewerkers trachtten de voorlichting aan de leden door middel van een circulaire op peil te houden. Belangrijke zaken werden hierin toegelicht, gevolgd door een opwekking tot trouw aan het beginsel. Op 13 maart besloot het bestuur een nieuw rondschrijven aan de leden te richten, want 'het vorige rondschrijven is door de leden ten zeerste gewaardeerd'.²¹

Toch moeten de bondsbladen in de ogen van de Duitsers een steen des aanstoets geweest zijn. De schriftuurlijke beschouwingen, die meer dan voorheen geplaatst werden, waren in hun oproep tot een zuiver principieel christendom in wezen niets anders dan anti-nazi-propaganda. Het artikel 'Een duidelijk kenmerk van het ware Christendom' in *De Metaalbewerker* van 19 juli 1941 kan als voorbeeld dienen. Het stuk dat gebaseerd was op Handelingen 27 ging uit van de antithese, dat wil zeggen de absolute tegenstelling tussen het christendom en de niet-christelijke leer. Zonder dat er ook maar één keer naar de bezetter of de nazi's verwezen werd, moet voor de lezer de betekenis helder geweest zijn. 'Van eenige geestesgemeenschap tussen deze twee kan in der eeuwigheid geen sprake zijn. Elke poging om ze met elkaar te verzoenen moet absoluut op een mislukking uitlopen. Dat is altoos zoo geweest, het is nog zoo en zal zoo blijven tot het einde toe', waarop het bondsblad strijdlustig vervolgde, 'elk levensterrein waarop het Christendom zich vertoont wordt strijdterrein tegelijkertijd. [...] Ook de Christelijke vakbeweging in ons vaderland heeft dit ervaren gedurende al den tijd van haar bestaan en ervaart dat vandaag nog net zooals voorheen. En ook dat kan niet anders, tenzij deze vakbeweging haar beginsel zou verloochenen en aan de ordinantiën van haar Koning ontrouw worden zou.'

Al met al werd het net rond de confessionele vakbonden meer en meer aangetrokken. De bewegingsvrijheid werd stap voor stap ingeperkt. Deze onderdrukking stond niet los van de algemene maatregelen die de bezetter nam. Op 30 juni 1941 werden alle politieke partijen ontbonden en vooraanstaande maatschappelijke personen in gevangenschap afgevoerd. Onder hen bevonden zich de secretaris en de voorzitter van het CNV, Amelink en Stapelkamp.²²

Het verbod van de christelijke vakbeweging

Op 10 juli 1941 sprak de penningmeester van het CNV, W. de Jong, met waarnemer Schleinitz. Mocht er na alle geruchten nog twijfel bestaan hebben over het lot van de christelijke vakbeweging dan maakte Schleinitz daar toen een einde aan. Hij wees De Jong op Seyss-Inquart's rede van 28 juni 1941, waarin deze stelde dat alle niet nationaal-socialistische instellingen en verenigingen opgeheven diende te worden. In de strijd tegen het communisme was eenheid nodig en het CNV zou hier niet aan ontkomen. Vandaag of morgen, zo liet Schleinitz weten, zou de zelfstandige positie van de christelijke vakbeweging beëindigd worden. Hij voegde er dreigend aan toe dat het weigeren van medewerking gevolgen kon hebben voor de bestuursleden en hun gezinnen. Ruim een week later, op maandag de 21ste, kwam CNV-bestuurder F.P. Fuykschot ter ore dat een NVV-districtsbestuurder reeds door de Duitsers gevraagd was in Noord-Brabant en Limburg mee te werken aan de komende gelijkschakeling van de confessionele bonden. In die tussentijd had het CNV-bestuur - dat na de arrestatie van Amelink en Stapelkamp bestond uit Fuykschot, De Jong en Schipper - buiten de gangbare kanalen om contact gelegd met de hoofdbesturen van de aangesloten bonden. Zonder de aanwezigheid van Schleinitz kon men op 22 juli in Den Haag overleg plegen over de relatie met de bezetter. Nog voordat Schipper die dinsdagochtend naar de vergadering kon gaan, kreeg hij op zijn kantoor de mededeling van Schleinitz dat de Duitsers voor de komende vrijdag 25 juli een bespreking wenste met het CNV-bestuur.²³

Met de wetenschap wat het NVV was overkomen ging men in hoog tempo aan het werk om de nodige maatregelen te treffen. Van aarzeling was niets te bespeuren. Op donderdag kwam het algemeen en dagelijks bestuur van het CNV in spoed bijeen. Besloten werd een brief op te stellen die onmiddellijk na het Duitse verbod door de aangesloten bonden aan hun ledenraad en afdelingsbesturen verzonden moest worden. De

brief maakte door zijn korte en krachtige formulering indruk. M. Ruppert ondertekende als voorzitter van de NCLB de brief voor de landarbeiders:

*Onze Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond is niet meer zelfstandig. Het hoofdbestuur heeft daarom moeten besluiten, ontheffing te vragen van zijn arbeid. Dit is derhalve de laatste brief, die U thans van ons ontvangt. U zegt dit wel aan de leden. God zal echter op Zijn tijd en op Zijn wijze uitkomst geven.*²⁴

De bijeenkomst op vrijdagochtend 25 juli bracht wat men ervan verwacht had. De NSB-er H.J. Woudenberg die al een jaar de leiding had over het gelijkgeschakelde NVV zou op bevel van de rijkscommissaris nu ook het bewind gaan voeren over het CNV. Waar het NVV zonder slag of stoot werd overgenomen en in de Duitse pas mee marcheerde, reichten de CNV-bestuurders hun rug. Men weigerde medewerking. 'Wij zijn *christelijke* vakbeweging of wij zijn *niet*', verklaarde De Jong, die samen met de andere bestuurders om ontheffing uit zijn functie vroeg.²⁵ Deze ontheffing werd niet verleend, wel volgde het dreigement dat weigering van medewerking ernstige gevolgen kon hebben. Nog diezelfde dag, 's middags om vijf uur, werden de voorzitters van de aangesloten bonden op Duits bevel bijeen geroepen om dezelfde mededeling aan te horen. Ook hier werden de Duitsers geconfronteerd met een zelfde principiële houding: de voorzitters dienden hun ontslag in.

's Avonds ging de bespreking tussen het CNV-bestuur en de voorzitters verder in het gebouw van de 'Nieuwe Utrechtse Courant'. Zonder Duitse aanwezigheid werd de te volgen gedragslijn vastgesteld. Alle bestuurders, bezoldigd en onbezoldigd, zouden hun ontslag indienen. Hiertoe werd een eensluidende verklaring opgesteld die onder het kader verspreid zou worden. De leden zouden op de hoogte gesteld worden met een bedekte aansporing om het lidmaatschap op te zeggen. Voorts diende men, om onnodige slachtoffers te voorkomen, mee te werken aan de afhandeling van de lopende zaken inclusief de overdracht van de bezittingen aan de Duitsers. Met deze boodschap trokken de voorzitters naar hun bonden om deze ten grave te dragen.

Want zo werd het ervaren. De dagen na 25 juli 1941 waren dramatische dagen. Wat voor velen een levenswerk was geweest, zou in enkele dagen verpulveren. De voorzitter van de NBCFT, W. Strijbis Pzn., had tot op dat moment ruim 26 jaar in dienst van zijn bond gewerkt. Maar ook andere bestuursleden als H.H. Spoelstra en C. van Baren jr. konden bogen op een langdurige staat van dienst. 'Heel deze periode van 25 Juli tot einde Augustus 1941 is voor het hoofdbestuur een dagelijks terugkerende kwelling geweest', schreef het bestuur van de fabrieks- en transportarbeiders in een na-oorlogse verantwoording.²⁶ Bij de mijnwerkers werd het niet anders ervaren: 'Wij hebben met eigen handen afgebroken, wat wij in zovele en moeizame jaren hadden opgebouwd. Maar wij mochten niet anders, onze organisatie is een organisatie met een principiële grondslag'.²⁷

Voor de betrokken bestuurs- en kaderleden waren het niet alleen moeilijke dagen, maar door de Duitse dreiging ook angstige dagen. Men kende de lotgevallen van Amelink en Stapelkamp. De penningmeester van de NBCFT S. Veltman kreeg bezoek van een Duitser die hem voorhield dat deze, met de pensioengerechtigde leeftijd in het vooruitzicht, bij ontslag kans liep al zijn rechten te verspelen. Ook bestuursleden van andere bonden werden met dergelijke bezoeken onder druk gezet. Maar men zwichtte niet, de eenheid bleef gehandhaafd. Een uitzondering vond plaats bij de tabaksbewerkerbond. Hier bleef een bestuurslid aan; hij werd na de oorlog geroyeerd.²⁸ Dat de Duitse dreigementen niet werden gerealiseerd, kon men toen nog niet weten. Misschien kwam dit doordat de verzetsdaad bijna unaniem was.

De reactie van de leden van de Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders was echter een geweldige steun in de rug voor het onder zware druk staande bestuur. Aan de oproep om de consequenties te trekken, hadden de leden massaal gehoor gegeven. Dagelijks kwamen er honderden bedankjes binnen. Het ledental van deze bond daalde in een week van 12.292 (26 juli) naar 7.395 (2 augustus). 'Ondanks de benauwde positie, waarin wij als bestuur verkeerden, heeft dit alles ons moed gegeven en misschien is dit reageeren van onze leden onze redding geweest'.²⁹ De steun die de leden het bestuur gaven, hield aan. Een week later, op 9 augustus, was het aantal leden teruggelopen tot 5.538; en op de laatste officiële pijldatum, 23 augustus, waren er nog 3.431 leden over. Van deze achtentwintig procent die op 23 augustus nog ingeschreven was, is niet gezegd dat zij megingen met de Duitse poging tot gelijkgeschakeling. Ook na de 23ste kwamen er nog afschrijvingen binnen en een onbekend aantal stopte met de betaling van de contributie, en waren daarmee slechts papieren leden.³⁰

De door Woudenberg afgedwongen fusie tussen de socialistische textielarbeidersbond De Eendracht en de Neutrale Organisatie van Textielarbeiders had onder de leden in Twente beroering gewekt. In tegenstelling tot de rest van Nederland hadden de NVV-leden in Twente zich niet neergelegd bij de nazificering van hun bond. Op advies van hun lokale voormannen keerden zij hun bond massaal de rug toe. Tot verrassing van de Twentse Unitas bestuurders meldden zij zich aan bij de christelijke bond. Met name uit de neutrale bond kwamen vele

christelijke arbeiders. Unitas kwam hiermee voor een lastig dilemma te staan. Enerzijds wensten zij de christelijke arbeiders op te nemen, anderzijds werd begrepen dat zij daarmee de Duitse plannen dwarsboomden en gelegenheid gaven tot ingrijpen. Een scherpe selectie van aspirantleden volgde, maar die kon niet verhinderen dat met name de afdeling Almelo van Unitas met vijftig leden een forse ledenwinst boekten. Hoewel het NVV bezwaar aantekende en de waarnemer Schleinitz om opheldering verzocht over de gang van zaken, gebeurde er niets.³¹ De dreigende storm trok over.

De nieuwe leden bleven niet lang lid van Unitas, want deze werd door dezelfde overrompeling van 25 juli 1941 getroffen als de andere christelijke bonden. En ook Unitas zag tot grote vreugde haar leden en masse verdwijnen, met als uitzondering de afdeling Enschede. Tweehonderd leden lieten zich overschrijven naar het NVV om het recht op een werklozenuitkering te behouden. Er waren wat dit betreft opvallende verschillen te signaleren. In de afdeling Bennekom bijvoorbeeld stopte men resoluut met het vakbondswerk, nog vóórdat het bondsbestuur een nadere toelichting had gegeven op de gebeurtenissen van 25 juli. Op zaterdagochtend 26 juli deelde de penningmeester telefonisch mee dat alle honderddertig leden hadden bedankt.³² Het was een niet onbelangrijk offer dat de arbeiders zich getroosten. Er heerste namelijk een aanzienlijke werkloosheid in de textiel. De afdeling Nijverdal volgde het voorbeeld van Bennekom; de arbeiders lieten hun recht op de werklozenkas schieten in hun trouw aan het beginsel: van de 854 leden bleven er slechts 4 achter.

Bij de Nederlandschen Christelijken Bond in de Kleedingindustrie, een kleine bond, verdwenen de leden eveneens als sneeuw voor de zon. Hier kwam de reactie van de leden iets trager opgang. In de eerste week na het verbod kwamen er maar enkele opzeggingen binnen, daarna was het hek van de dam. Uiteindelijk telde de bond op 30 augustus 1941 nog 186 leden tegen 672 op 25 juli. De Duitsers troffen dus ook hier bij de uiteindelijke overname voornamelijk bezittingen aan. Deze bestonden uit f 51.620,31 aan vermogen en de inventaris van het bondskantoor, die keurig op een lange lijst was verantwoord. Daarbij had de secretaris niets over het hoofd gezien: de puntelijper, de asbakken, het zeepbakje, het zeil, een nietmachine met 12.000 nietjes, minitieuus was alles geboekstaafd.³³

Evenals dat het geval was met de textielbonden, dwong Woudenberg ook de NCBK tot een fusie. De Christelijken Bond in de Kleedingindustrie ging onder druk op in de genazificeerde NVV-bond 'De Eendracht'. Pijnlijk was dat Woudenberg L. de Jong, de voormalige secretaris-penningmeester van Algemeene Bond in de Kleedingindustrie, aangewezen had om deze taak uit te voeren.³⁴ Het idee dat de voormalige concurrent klaar stond om de christelijke bond over te nemen, was een bron van ergernis voor de christelijke bestuurders; sterker: men zag het als verraad. Het was deze bereidheid van NVV-bestuurders om mee te werken aan het opdoeken van de christelijke bonden die bij de christelijke collega's veel kwaad bloed heeft gezet. Tot ver na de oorlog zou dit doorwerken in de verhoudingen tussen de vakcentrales.

De ontvangst, op zaterdag 26 juli 1941, van De Jong op het bondskantoor door voorzitter I. Rijnstra was uitgesproken koel. De verhoudingen verslechterden toen De Jong het gesprek opende met de opmerking: 'Dat is nu ook wat. Wie had ooit kunnen denken, dat het zoo zou gaan. Ik kan me indenken dat het voor jullie een groote teleurstelling is, maar ik heb deze situatie ook niet gezocht. Laten wij de zaak nu maar nemen zoals zij is en gezamenlijk probeeren de belangen van de arbeiders te dienen. Dat is het beste wat momenteel gedaan kan worden, al zal het voor jullie niet meevallen.'³⁵ Het 'laten wij de zaak nu maar nemen zoals zij is' verklaarde wellicht de houding van De Jong, maar druiste in tegen alles waar Rijnstra en de christelijke vakbeweging voorstonden. Rijnstra, die de houding van De Jong verwierp, was van mening dat deze door zijn jarenlange streven naar eenheid, juist deze situatie in de hand had gewerkt. Van een samenwerking kon geen sprake zijn.

De Jong werd nog voordat hij iets kon ondernemen een sta-in-de-weg in het beoogde fusieproces. Een probleem dat zich oploste toen hij op 11 augustus ziek gemeld werd. Zijn taak werd overgenomen door de NSB-er W.J.C. Thomass, die op een zelfde koele ontvangst kon rekenen als zijn voorganger: een sleutel van het bondskantoor werd hem geweigerd. Thomass drukte de fusie er door, indien men daar nog van kon spreken. In de praktijk viel er met een praktisch leeg gelopen bond niet veel te fuseren, overname is een beter woord. Op 31 augustus werden de achtergebleven leden van de NCBK overgeschreven als lid van het NVV.

De Duitsers waren op principieel verzet van de christelijke arbeidersbeweging gestoten. Dat was een forse streep door de rekening van de bezetter die, met het oog op de oorlogseconomie, op eenvoudige wijze beheersing over de arbeidersbeweging trachtte te krijgen. Dit had verregaande gevolgen voor zowel de greep op de protestantse bevolkingsgroep door de bezetter als voor het mislukken van de politiek van gelijkschakeling. Wat de bezetters overhielden aan hun maatregel van 25 juli waren de in beslag genomen bezittingen van de bond. Zowel het kader als het overgrote deel van de leden waren vertrokken.

Uit recent onderzoek is gebleken dat van de 113.967 CNV-leden er eind augustus 1941 nog 20.341 geregistreerd stonden. Dit betekende dat 82% van de leden aan de oproep gehoor hadden gegeven en de

christelijke vakbeweging verlaten hadden. Dit cijfer dat gebaseerd is op de laatste administratieve gegevens is echter niet geheel betrouwbaar. Ook na augustus kwamen er nog bedankjes binnen. Vele leden hadden bovendien niet de moeite genomen om hun lidmaatschap op te zeggen; zij lieten dit verlopen door geen contributie meer te betalen. Aannemelijk is dus dat het aantal achterblijvers lager geschat moet worden dan de genoemde twintigduizend.

Voor de bonden die als voorlopers van de Industrie- en Voedingsbond gelden, zijn de volgende cijfers van toepassing:

Grafiek 9.1 *Ledencijfers 1941*³⁶

Voor de grote verschillen per bond is geen verklaring. Bij de landarbeiders kunnen de lage lonen en de gelijkshakeling met de industriële lonen door de Duitsers, een rol gespeeld hebben. Van belang was zeker ook de grote angst voor werkloosheid onder de landarbeiders, die in de jaren dertig zwaar waren getroffen, en het verlies op het recht van een uitkering. Door de zwakke sociale positie van de landarbeiders konden zij een uitkering via de vakbonden moeilijk missen. Ruppert verwachtte aan het einde van 1941 dat, nadat de winterwerkloosheid voorbij was, in februari alsnog een grote leegloop zou plaatsvinden.³⁷

Verder zonder vakbeweging

Na augustus 1941 bestond er in Nederland geen christelijke vakbeweging meer. Ondergronds bleef men echter contact met elkaar houden. Het 'CNV bestuur' kwam met regelmaat bij elkaar om te vergaderen en bleef de banden onderhouden met de oud-bestuurders van de christelijke bonden. Deze op hun beurt trachtten zoveel mogelijk de relatie met de voormalige districts- en afdelingsbesturen te bewaren. De christelijke vakbeweging was vervangen door een officieus ondergronds netwerk. Dit netwerk had tweërlei betekenis. Het 'CNV bestuur' had contact weten te leggen met de twee andere stromingen in de Nederlandse vakbeweging en er bestond een overleg met de werkgevers. Hieruit kwamen plannen voort voor na de bezetting, die niet alleen moesten leiden tot nieuwe verhoudingen binnen de vakbeweging, maar Nederland ook een ander sociaal-economische structuur diende te geven.³⁸

Aan de andere kant probeerden de bonden zo goed en zo kwaad als mogelijk de oud-leden die het slachtoffer dreigden te worden van de opheffing te helpen. Bij de christelijke landarbeiders waren het de afgezette voorzitter Ruppert en secretaris Oudekerk die in begin september schriftelijk het contact herstelde met het kader. Op 23 september verstuurdde zij vertrouwelijk brieven voor een eerste illegale bijeenkomst.

Waarde Vriend,

Dat we elkaar als echte vrienden niet vergeten, is voor U en ons absoluut zeker. En al zijn we ver van elkaar, meermalen toeven we in gedachten bij elkaar. Maar daarmee zijn wij en naar wij vertrouwen ook U niet geheel tevreden. Zoo gaarne zouden we elkaar nog eens ontmoeten. Nu beste vriend, dat kan a.s. Zaterdag 27 september te Bergen op Zoom in het lokaal bij de Gereformeerde Kerk aldaar, 's namiddags 1 uur Drabbestraat 1 (achterzijde der kerk). U komt met de trein 12 uur 15 aan. Gaat U dan meteen maar naar het lokaal, wij zijn er dan al. We hopen dat ge dien dag graag wilt komen. Misschien zit ge even te peinzen over de kosten, laat U daardoor niet weerhouden, daar wordt wel een oplossing voor gevonden.

Dus a.s. Zaterdag te Bergen op Zoom.

*Met niemand er over praten. Als ge op reis nog een bondsvriend ziet niet samen reizen. U begrijpt ons wel. We hopen van harte dat wij U mogen ontmoeten. Tot ziens met hartelijke groeten.*³⁹

Deze brief was nog openlijk gesteld, maar met het gevaar van ontdekking door de Duitsers veranderde dit al spoedig in cryptisch taalgebruik. Op 22 december 1941 nodigde A. Vingerling zijn medestanders uit voor een 'provinciale wedstrijd'. Wedstrijd zou de aanduiding blijven voor de vergaderingen van de landarbeiders, zo bleek uit latere correspondentie: 'Ja, de wedstrijden worden nog regelmatig gehouden. Ook met de hoofdspelers van ons is alles wel.' Waarschijnlijk was hier even het contact verbroken geweest.

Naar mate de bezettingsperiode vorderde, werd het handhaven van de onderlinge banden steeds moeilijker. De tweede secretaris van de landarbeiders, Tj. Pannekoek, was in het najaar van 1943 gearresteerd, terwijl Ruppert en Oudekerk moesten onderduiken 'zoodat we geen vaste verblijfplaats meer hebben. U kunt ons daarom niet meer schrijven', liet Ruppert weten.⁴⁰ Ook de gebrekkige vervoersmogelijkheden in deze periode vormden een hindernis voor een goede onderlinge communicatie. Vanaf september 1944 toen het oorlogsfront in Nederland tot stilstand was gekomen, kwam ook de ondergrondse hulp tot een einde.

De belangrijkste vorm van illegale hulp die verleend werd, was van financiële aard. Geld werd ingezameld bij personen en instanties die de christelijke vakbeweging een goed hart toedroegen en gestort in een centraal fonds. Hieruit werden oud-leden die bijvoorbeeld zonder werk zaten gesteund. Dit fonds was een 'CNV'-initiatief, maar ook de verschillende bonden hielden gelijksoortige acties. Hun eventuele overschotten verdwenen in het centrale fonds.⁴¹

Het was van belang om de hulp zoveel mogelijk decentraal te organiseren. Het waren immers de afdelingsbestuurders die moesten beoordelen of iemand in aanmerking kwam voor ondersteuning. Daarnaast zou een te grote administratie gevaar voor ontdekking opleveren. Om dit te vermijden werd in sommige gevallen de diaconie van de plaatselijke kerk ingeschakeld. Uitkeringen via de diaconie vormde een perfecte dekmantel. Een groot aantal diaconiën sprong op deze wijze ook te hulp bij t.b.c.-patiënten die verstoken waren van de uitkeringen van het T.B.C-fonds 'Draagt Elkanders Lasten'.⁴²

Bij de tabaksbewerker was het niet nodig zich extra voor de werklozen in te spannen. Het in 1940 in overleg tussen werkgevers en werknemers tot stand gekomen wachtgeldfonds was tijdens de bezetting voor de arbeiders voldoende. Bij een rondgang langs de afdelingen kwam de voorzitter van de bond, B. Kruihof, tot de conclusie dat er wel behoefte bestond aan een regeling voor ziekte en bijzondere gevallen. Eind 1941 stuurde hij een circulaire naar de voormalige afdelingen waarin een voorstel was geformuleerd. Kruihof had hierin nauwkeurige berekeningen gemaakt van de verhouding tussen inkomen, af te dragen contributie en de uit te keren ziektegeden. Daarna volgden enkele globale instructies: 'Er worden geen staten gemaakt. In iedere plaats wordt een vertrouwensman aangewezen om de bijdragen te innen en zoo noodig de uitbetalingen te doen. De meewerkende personen worden niet met namen, maar met nummers aangeduid. Gelden worden niet opgezonden maar bewaard. Zelf hoop ik zoo nu en dan te komen en het tekort bij te passen of het saldo mee te nemen. En zoo kunnen we elkaar helpen.' Kruihof sloot het rondschriven af met de voor de bezettingstijd typerende voorzorgsmaatregel 'maar U vernietigt dit schriven wel na het gelezen te hebben? Het blijft onder ons'.⁴³

Kruihofs eigen 'ziekenfonds' functioneerde een jaar. Eind 1942 kwam er door loslippigheid van een der betrokkenen een einde aan. De arrestaties die volgden bleven zonder grote persoonlijke gevolgen. Slechts in een enkele plaats, zoals Groningen en Veenendaal, bleef het systeem doordraaien. Doordat een netwerk afhankelijker is van persoonlijke inbreng dan bij een gestructureerde organisatie was de ziekte van Kruihof begin 1943 een zware tegenslag in de poging de onderlinge contacten en hulp in stand te houden. Het betekende feitelijk het einde van de goede werking van het netwerk. Na de maandenlange ziekte ondernam Kruihof nog een poging, maar het reizen was hem onmogelijk geworden. Zijn opvolger J. Pol kwam in het voorjaar van 1944 te laat om nog effectief werk te kunnen verrichten. Enkele maanden later zou Zuidelijk Nederland bevrijd worden.

Noten

1. Stapelkamp, *De banier*, 8.
2. Notulen hoofdbestuur, 20 juni 1940 en 2 januari 1941. *Archief CBST*.
3. *De Christelijke Tabaksbewerker*, 1 juni 1940.
4. *De Gids*, 13 juni 1940.
5. Notulen hoofdbestuur, 26 oktober en 9 december 1940. *Archief CBST*.
6. Colijn, *Op de grens*, 50.
7. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 563 en 557.
8. Stapelkamp, *De banier*, 12-14.
9. Van Dijk omschrijft de houding van het CNV in het eerste oorlogsjaar als 'passieve accommodatie'; dit in tegenstelling tot de rol van het NVV en het RKWV 'die meer neigden tot actief accommoderen'. Van Dijk, *Door geweld*, 53.
10. Stapelkamp, *De banier*, 22-23.
11. De Jong, *Koninkrijk*, IV, 452.
12. Stapelkamp, *De banier*, 25.; zie ook J.Wind, *Unitas*, 4.
13. *Geestelijke Vrijheid. Redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam op 10 augustus 1940*, Amsterdam, 1940.
14. Zie De Jong, *Koninkrijk*, IV, 558-559.
15. *De Christelijke Tabaksbewerker*, 29 juni 1940.

16. *De Christelijke Tabaksbewerker*, 10 augustus 1940; zie ook de editie van 21 september 1940; *De Gids*, van 15 augustus en 27 september 1940, keerde zich tegen het eenheidsstreven op politiek terrein, zoals dat in de opzet van de Nederlandse Unie tot uiting kwam; zie ook Van Dijk, *Door geweld*, 40-43.
17. Notulen Algemeene Vergadering, 10 juni 1941. *Archief CBST*.
18. Notulen hoofdbestuur Christelijke Metaalbewerkersbond, 16 januari 1941. Zie ook: Verslag 1941-1945 Christelijke Metaalbewerkersbond in Nederland, 9. *Archief CMB*.
19. Notulen hoofdbestuur Christelijke Metaalbewerkersbond, 13 maart 1941. *Archief CMB*.
20. Zie bijvoorbeeld de notulen van het hoofdbestuur van de Christelijke Bond van Sigarenmakers en Tabaksbewerkers van 12 augustus 1940 ('Hiervoor wordt niets gevoeld. Wij kunnen nu nog zelf uitmaken of wij toetreding noodig achten') en 30 augustus 1940 toen een hernieuwd verzoek ter kennisgeving werd aangenomen. *Archief CBST*.
21. Notulen hoofdbestuur Christelijke Metaalbewerkersbond, 13 maart 1941. *Archief CMB*.
22. Beiden zouden op 11 december 1942 weer vrijgelaten worden.
23. Stapelkamp, *De banier*, 70-71.
24. Kopie brief in collectie-A. Vergauwe. *Archief Industrie- en Voedingsbond CNV*.
25. Stapelkamp, *De banier*, 74.
26. Geslagen ..., maar niet verslagen. Verslag betreffende de werkzaamheden en de financiën van den Nederlandschen Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders over de jaren 1941-1945, 13. *Archief NBCFT*.
27. Verslag juli 1941 t/m dec. 1946 van de Protestants-christelijke Mijnwerkersbond. *Archief PCMB*.
28. Verslag van de werkzaamheden van de Christelijke Bond van Sigarenmakers en Tabaksbewerkers in Nederland over de jaren 1946, 1947 en 1948, 8. *Archief CBST*.
29. Geslagen ..., maar niet verslagen. Verslag betreffende de werkzaamheden en de financiën van den Nederlandschen Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders over de jaren 1941-1945, 12-13. *Archief NBCFT*.
30. Geslagen ..., maar niet verslagen. Verslag betreffende de werkzaamheden en financiën van den Nederlandschen Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders over de jaren 1941-1945, 41-45. *Archief NBCFT*. Voor een juist begrip van de cijfers dient vermeld te worden dat de NBCFT evenals sommige andere christelijke bonden te maken hadden met een teruglopend ledental tijdens de bezetting. Op 1 januari 1941 telde de bond nog 16.549 leden. Een dag na de opheffing van de bond op 26 juli was dat 12.292.
31. Zesjaarlijksch verslag 1940-1945, 16 *Archief Unitas*.
32. Wind, *Unitas*, 16.
33. Overzicht van de liquidatie van den Nederlandschen Christelijken Bond in de Kleedingindustrie. Map liquidatie NCBK. *Archief Unitas*.
34. De Jong zou zich ook over Unitas ontfermen.
35. Overzicht van de liquidatie van den Nederlandschen Christelijken Bond in de Kleedingindustrie. Map liquidatie NCBK. *Archief Unitas*.
36. Van Dijk, *Door geweld*, 109.
37. Cijfers over deze periode ontbreken zodat Rupperts verwachtingen niet gestaafd kunnen worden. Over de redenen van het hoge aantal arbeiders dat achterbleef in de NCVGB is eveneens niets bekend.
38. Zie Windmuller, *Arbeidsverhoudingen*, 93 e.v.; Stapelkamp, *De banier*, 143 e.v.
39. Kopie brief A. Vingerling aan A. Vergauwe, 22 december 1941. Collectie-A. Vergauwe. *Archief Industrie- en Voedingsbond CNV*.
40. Kopie brief M. Ruppert aan A. Vergauwe, 8 juli 1944. Collectie-A. Vergauwe. *Archief Industrie- en Voedingsbond CNV*; Pannekoek zou in Mauthausen omkomen.
41. Stapelkamp, *De banier*, 142.
42. Harinck, 'De geschiedenis van de diaconie', 114.
43. Van afbraak en herbouw 1941-1945. Vijfjaarlijksch verslag, 13-14. *Archief CBST*.